

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ ФАКУЛЬТЕТІ
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ мен ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ ТЕОРИЯСЫ
КАФЕДРАЛАРЫ, «ЛИНГВОАРНА» ҒЗЖОӘ ОРТАЛЫҒЫ,
АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ МҰРАЖАЙ-ҮЙІ
«ҰЛТ БОЛМЫСЫ» ЖУРНАЛЫ

**АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ:
ӨТКЕНІ, БҮГІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ**

**G-Global платформасында өткізілген ғылыми-әдістемелік
онлайн-семинардың**

МАТЕРИАЛДАРЫ

2017 жылдың 12–19 қаңтары

АЛМАТЫ 2017

ӘОЖ 811.512.122: 821.0
КБЖ 81.2Каз : 83.3(5Каз)
А94

Баспаға Филология және әлем тілдері факультетінің
Ғылыми кеңесі шешімімен ұсынылған

Редакция алқасын басқарған:

Өмірхан Әбдиманұлы – Факультет деканы.

Күркебаев Кенжетай Құрманбайұлы – Деканның ғылыми инновациялық және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары.

Ақымбек Съезд Шардарбекұлы – Қазақ тіл білімі кафедрасының меңгерушісі.

Редакция алқасы:

Темірболат Алуа Берікбай – Қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының меңгерушісі.

Имаханбет Райхан Сахыбекқызы – Қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының доценті

Иманқұлова Салтанат Меркібайқызы – Факультеттің әдістемелік кеңес төрағасы.

Гүлжанар Амантайқызы – «Ұлт болмысы» журналының бас редакторы.

Жауапты шығарушылар:

Аширова Анар Тишибайқызы – «ЛИНГВОАРНА» филологиялық ғылыми-зерттеу және оқу-әдістемелік орталықтың жетекшісі.

Егізбаева Назыкен Жаненқызы – Қазақ тіл білімі кафедрасының доценті.

«Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ филологиясы: өткені, бүгіні мен болашағы»:

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» атты қазақша әліппесіне 105 жыл толуына орай ғылыми-әдістемелік G-Global платформасындағы онлайн-семинар материалдары (2017 жылдың 12-19 қаңтары). – Алматы: әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017 –165 бет.

ISBN 978-601-04-2586-6

ISBN 978-601-04-2586-6

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Филология және әлем тілдері
факультеті Қазақ тіл білімі кафедрасы,
2017 ж.

МАЗМҰНЫ

Алғысөз.....	5
--------------	---

ЖАРЫССӨЗ БАЯНДАМАЛАРЫ

Сыздық Р. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ жазуы	6
Уәлиұлы Н. Ұлттық жазудың ұлы диқаншысы	9
Смағұлова Г. А. Байтұрсынұлы қазақтың шешендік сөздері жайында	14
Салқынбай А.Б. Ақымет Байтұрсынұлы – қазақ грамматологиясының атасы	18
Жұбаева О. Қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттардың А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі көрінісі.....	21
Ақымбек С.Ш. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ графикасы мәселесі	29
Бұлдыбай А.С. А. Байтұрсынұлының шешендік сөздердің жанрлары туралы толғамдары.....	34
Имаханбет Р.С. «Оқу құралы: қазақша алифба», «Әліп-бй: жаңа құрал» оқулықтары туралы аңдату және кейінгі басылымдарына жалпы шолу.....	37

I. А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ТІЛ БІЛІМІ, ЖАЗУ, ТЕРМИНОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Амантайқызы Г. Қазақ көсемсөзінің қалыптасуындағы Ахмет Байтұрсынұлының қызметі.....	45
Аширова А.Т. Тіл білімінің алтын дінгегі – Ахмет Байтұрсынұлы	47
Ахметалиева Г., Зайсанбаев Т. А. Байтұрсынұлы және қазақ тілінің дыбыстық жүйесі	50
Әміров Ә. А. Байтұрсынұлы ұсынған лингвистикалық терминдер	53
Егізбаева Н. Ж. А. Байтұрсынұлы еңбектеріндегі рай категориясының жіктелу ерекшеліктері.....	56
Есболаева И.А., Базарбекова Н.Ш., Бектаева С.О. Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы.....	59
Жұбаева О. Ахмет Байтұрсынұлының терминжасам ұстанымдары.....	61
Иманалиева Ф.К. Экспрессия, эмоция терминдерінің А. Байтұрсынұлы еңбектерінде берілуі.....	67
Имангазина А. А. Байтұрсынұлы және семасиология мәселелері	71
Иманқұлова С. Ахмет Байтұрсынұлы және тілді меңгертудегі берік ұстаным	74
Күдерінова Қ.Б. А. Байтұрсынұлының емле ұстанымы, орфограммалау тәсілдері.....	77
Күдерінова Қ.Б. А. Байтұрсынұлы жазуының графика-орфографиялық ерекшеліктері.....	83
Қондыбай К. Ахмет Байтұрсынұлы және жазу мәселесі	88
Мамырбекова Г.М. А. Байтұрсынұлы әліпбиіне қатысты қоғамда орын алған пікірталастар.....	91
Мамырбекова Г. М. Ахмет Байтұрсынұлының қазақ әліпбиін (алфавитін) жасаудағы қызметі.....	95
Мұратбек Б.Қ. А. Байтұрсынұлы зерттеулеріндегі тіл қисыны(стиль), сөз мәдениеті, сөз өнерінің ғылымы мәселелері.....	101
Садуақас Н.А. А.Байтұрсынов еңбектеріндегі жазуы мәселесі	104
Саткенова Ж.Б. Тілші-ғалым Ахмет Байтұрсынұлының тілдік талдау жүйесіне қатысты әдістемелік көзқарасы туралы.....	108
Турабаева Л.К., Әбдікерімова Г.А., Сайлаубеков А.Н. А. Байтұрсынұлы – қазақ терминологиясын қалыптастырушы	110
Түсіпқалиева Р.К. Білімнің бастауы – ұлт тілінде.....	113
Шыныбекова А.К. А. Байтұрсынұлы және қазақ терминдері.....	114

II. А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУ, ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Айтжанова Г.С.</i> А. Байтұрсынұлының «Өгіз бен бақа» мысалы.....	121
<i>Әбдікерімова Г.А., Турабаева Л.Қ., Бектаева С.О.</i> А. Байтұрсынұлының мол мұраларының жас ұрпақ тәрбиесіндегі маңызы.....	123
<i>Базарбекова Н.Ш., Есболаева И.А., Көшербаева Г.М.</i> А. Байтұрсынұлы – бостандық пен тәуелсіздік жолындағы күрескер.....	125
<i>Бектаева С.О., Әбдікерімова Г.А., Мадалиева А.Б.</i> Ахмет Байтұрсынұлының әдебиет теориясы саласындағы еңбектерінің маңыздылығы.....	127
<i>Бекназаров Б.А.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және Алаштың айбынды тағылымы.....	129
<i>Бөгенбаева Ә.Б.</i> Ахмет Байтұрсынұлының креативті көзқараста туған тәржімалары.....	133
<i>Жаметова Ж. А.</i> Байтұрсынұлы мысалдарын орта мектепте оқыту.....	138
<i>Матенова Ғ.Ж.</i> Ахмет Байтұрсынұлы шығармасы арқылы өлеңнің мазмұны мен идеясын меңгерту.....	142
<i>Мұқашев Т. А.</i> Байтұрсынұлы публицистикаларындағы халық тағдыры.....	149
<i>Мұқашева А. Б.</i> Момышұлының Ахмет Байтұрсынұлы жайлы көзқарастары.....	151
<i>Оспанова А.</i> Ахмет Байтұрсынұлының қайраткерлік күрес бағыты.....	154
<i>Рамазанова Ш.Ә.</i> Ахмет Байтұрсынұлы және шығарма тілі.....	158
<i>Смағұлова С.Ә.</i> Ағартушының қазақ әліпбиі және оның қазақ тарихындағы маңызы.....	161

жаудан қорғану, ешкімге тәуелді болып қалмау қамы үшін халықты ерлікке, күреске үгіттеген жауынгер жыр тудырса, бергі заманда орыс отаршылдығының езгісіне күңіреніп, зар-заман поэзиясын тудырды» [2, 241].

Серік Қирабаев отаршылдық езгіге қарсы ұлт-азаттық күрес батырларына, Абай мен Бйбырайдың ұлт тәуелсіздігі жолындағы ұстанымдарына тоқталып өтіп, XX ғасыр басындағы ұлт тағдырының тар жол, тайғақ кешуіндегі азаттық мұраттар жолындағы күрескерлікке ойысады.

«XX ғасыр осы бір ұлттық идеяға жаңа сипаттар қосты. Империализм жағдайында реакцияның күшеюі мен ұлттық езгінің тереңдеуі бұл тұста әлеуметтік революциялар мен ұлт-азаттық қозғалысын туғызды. Бұрын «бұратана» саналып келген халықтардың ұлттық сана-сезімі оянып, оның көрнекті өкілдері туған халқының тағдыры мен келешегі, қоғамның даму жағдайлары жайлы ойлана бастады. Қазақ поэзиясы ұлттық ой-пікірдің басы болып, осы кезде ұлт-азаттық идеясын жаңа сапаға көтере жырлады. Оның жаңа дәуірдегі бастаушысы Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов туған халқының патша отаршылдығынан босап, елінің егеменді болуын, қазақ қоғамының экономикалық және мәдени дамуда жаңа жолға түсуін ұлттық идеяға айналдырды. Ахмет пен Міржақып бастаған революцияшыл демократтық қозғалыстың қазақтық жолы осылай туды» [2, 241].

Ахмет Байтұрсынұлының «Маса» жинағы, «Қырық мысал» кітабы – қазақ поэзиясындағы ұлттық мұраттар бағытындағы шығармашылықтың озық, озат үлгілері болып қалды.

Жұртының қамын қаршадайдан ойлауға тағдыр өзі жетектеп әкелген Ахмет Байтұрсынов сынды заманауи тұлғаның елін ояту, саналы ғұмырға бағыттау жолындағы сан-салалы өлшеусіз еңбегінің бір арнасы болған поэзиялық туындылардың басты сипат, даралық ерекшеліктерін Міржақып Дулатұлы алғашқылардың бірі болып бағамдап, бағалайды.

«Маса» жинағы (1911) Ахметтің әлеуметтік шындықтың ақыны екенін анықтай түсті. Жинақ туралы М.Дулатов «өз өлеңдерінде Ахмет Байтұрсынұлы ғашықтық туралы, әйел туралы, табиғат туралы жырламайды, онда қанатты көпірме сөздерге құрылған өлең үлгісі де жоқ. Ол қарапайым, нағыз қазақ тілінде бостандық, ұлт туралы – қазақ халқының қанауда, артта қалғаны жайлы жырлап, оны оқуға, еңбекке және ұйқыдан оянуға шақырады, әрбір қазақтың бойындағы азаматтық сезімді оятуға ұмтылады» дейді», деп атап көрсетеді Серік Қирабаев.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Мұқанов С. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті: – Алматы: Атамұра, 2008. – 384 б.

2 Қирабаев С. Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007. – 8-т. – 448 б.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ШЫҒАРМА ТІЛІ

Рамазанова Ш.Ә.

филология ғылымдарының кандидаты

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

shaigul69@mail.ru

Тіл – ұлттық болмыс-бітімнің бастау бұлағы, қайнар көзі. Тіл - ұлттың жаны. Ал ұлттың болашағы – оның ана тілінде. Тіл – халықпен бірге өмір сүріп дамиды, әр ұлттың тілі – оның жарқын болашаққа бастар тірек-тиянағы. Елбасы Н.Ә. Назарбаев халықтың болашағы туралы тереннен толғай отырып, «Мемлекеттің ең басты дүниесі тек ғана байлық емес, сонымен қатар ана тіліміздің болашағы» деген болатын. Шынында да, ана тіліміз – ата-бабамыздан мирас болып келе жатқан баға жетпес қазына.

Ана тіліміз туралы қалам тартпаған, оның болашағына алаңдамаған ұлт перзенттері некен-саяқ. Сондай алып тұлғалардың бірі де бірегейі аса көрнекті әдебиет зерттеушісі, ақын, ғалым, түркітанушы, публицист, педагог, аудармашы, қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынов.

Сонау қиын-қыстау кезеңнің өзінде «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады. Өз алдына ел болуға өзінің тілі, әдебиеті бар ел ғана жарай алатындығын біз ұмытпауымыз керек» [1] деп толғанған үлкен жүректі ғалымның тіл туралы және оның тазалығы жөнінде айтқандары бүгінгі ұрпаққа таптырмас үлгі-өнеге.

Қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салған, тұңғыш әдебиет теориясын және қазақ әліппесі мен қазақ тілі оқулықтарын жазған ғалым Ахмет Байтұрсынұв сөз өнері туралы, оның ішінде шығарманың тілі туралы да жаңаша түсініктер қалыптастырып, тиянақты ойлар айтқан. Қазақ тіл білімін қалыптастырып, зерттеп, танып-білу бағытында зерделі зерттеушінің «Оқу құралы» мен «Тіл құралдарының» орны айрықша. Ғалымның ғылыми көзқарастарына негізделген толымды туындысы Ташкентте 1926 жылы жарық көрген “Әдебиет танытқыш” кітабы. Бұл білгір қалам қайраткерінің эстетикалық-философиялық танымын, әдебиетшілік көзқарасын, сыншылық келбетін толық танытатын жүйелі зерттеу. Аталмыш еңбекте жалпы сөз өнері, шығарманың тілі, тіл тазалығы мен дұрыстығы, анықтығы, дәлдігі, көрнектілігі, әуезділігі туралы ойлары тоғысқан. Аталмыш еңбегінде «Өнердің ең алды – сөз өнері деп саналады. «Өнер алды – қызыл тіл» деген қазақ макалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан» деп атап өткеніндей, «Әдебиет танытқыштың» алғашқы бөлімі «Сөз өнері» деп аталады. Ең алдымен тілдің міндеті жөнінде сөз саралап, өз ойын былайша кестелейді: «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың мензеуін мензегенінше, көңілдің түйюін түйгенінше айтуға жараяу. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадырынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын» екенін тілге тиек ете келе, ойын ойлаған қалпында, қиялын мензеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге үлкен шеберлік керектігін баса ескертеді. (2) Оның қиындығын мысалдар келтіре отырып ғылыми тұрғыда түсіндіреді. Ғалымның айтуынша, орыстың ұлы ақыны А. Пушкин кейбір өлеңдерін он үш мәрте түзеп, қайта өңдеген екен. Ал сұңғыла суреткер Л. Толстой көркем шығармаларын баспаға беріп қойғаннан кейін де қайта қарап, қайта түзетеді екен. Бұл ойындағы, қиялындағы, көңіліндегі нәрсені тілмен айтып жеткізу өте қиын екенін көрсетеді. Осы орайда қазақ жазушыларының арасында тілге аса мән беріп, шығармасын қайта-қайта қарап, өңдеп-түзейтін қаламгерлер аз болмаған. Әсіресе олардың арасында айтулы сөз зергері Ғабит Мүсіреповтың есімі стилист жазушы ретінде ерекше аталады. Жазушы шығармаларынан олақ-салақ сөз-сөйлемдерді шырақ алып іздесеңіз де таба алмайсыз. Әр сөзді сынғырлатып апарып, өз орнына қоя білу – тілді жетік білумен қатар үлкен жауапкершілікті де талап етеді.

Шығарманың тілі көркем болып, айтар ойын айқын жеткізе білуі керек. Бұл жағынан да аса көрнекті суреткер Ғабит Мүсіреповтен үйренеріміз көп. Ал тілге аса тиянақты қарайтын тағы бір қаламгер – Әбдіжәмил Нұрпейісов. Аталмыш қалам қайраткері де көркем тілдің құпия-сырын жетік меңгерумен бірге, оның дәлдігі мен тазалығына ерекше мән береді. Өзінің айтуынша, «Қан мен тер» романын өмір бойы түзетіп, қайта қарағанның үстінен қайта қарап, үнемі жетілдіріп келеді. Бұл кейінгі қалам ұстап жетіліп келе жатқан жас буынға таптырмас үлгі, жарқын өнеге. Әрине, тілге салдыр-салақ қарап, оның көркем бояуын, сөздің үйлесімі мен үндестігін қашырып жіберетін қаламгерлер де жоқ емес. Әр сөзді өз орнына қойып, сауатты сөйлем құрау да үлкен жауапкершілікті талап етеді. Сөйлем дұрыс құрылмаса, ой көмескіленіп, түсінуге ауыр болады. Осы орайда «Қазақ тілі» энциклопедиясындағы мына бір тұжырыммен келіспеуге қақымыз жоқ: «Мысалы, ойды білдірудің ең кіші тілдік бөлшегі сөйлем болса, ол белгілі тәртіппен орналасқан, белгілі тұлғалар арқылы грамматикалық байланысқа түскен, мағыналары сәйкес сөздерден, ал сөздер дәл сол сияқты морфемалар мен дыбыстардан тұрады, сөйтіп сөйлем жүйелі құрылым құрайды да, ерекше коммуникативтік қызмет атқарады. Сол арқылы қате құрылған сөйлемді, орынсыз қолданылған жеке сөзді, сәйкессіз тіркестерді, кейбір дыбыстық ауытқуларды тауып, анықтай аламыз. Сонымен бірге Әдеби тіл арқылы белгілі бір оқиғаны оқушыға жеткізіп қана қоймай, сезіміне әсер етуге де болады, яғни оқушысын бірде күлдіріп, рахаттандырып, көңіліне нұр сеуіп, өсіреді, бірде

жылатып, көңілін күйдіріп, қайғыртады. Бұл – Әдеби тілдің экспрессивтік-эстетикалық қызметі болып табылады». (3)

Әдебиеттану ғылымының атасы аталмыш еңбегінде «Сөз өнерінің ғылымы» мен «Тіл қисыны» туралы да тұшымды ойлар айтып, салмақты пікір білдірген. Шығарма тілін екі түрге бөліп қарастырады. Біріншісі – ақын тілі, екіншісі – әншейін тіл. (4) Осы екі түрдің де өз орындарын айқындап, ара-жігін ажыратып береді. Ал асыл сөздің асыл болатын шарттарын, заңдарын танытатын ғылым – тіл қисынының мақсаты – сөзден шеберлер не жасағанын, не жасауға болатынын көрсететінін атап көрсетіп, сөздің шығарма жазудағы орнын айқындап, «әңгіменің түрлі болып шығатыны тілдің дыбысынан, әсіресе сөздің түзілуінен, сондықтан тіліндегі сөзден құрастырып қисынын келтіріп, жақсылап бір нәрсе шығару үшін сөз өнерінің ғылымын жақсы білу керек» екенін нақты мысалдармен ғылыми тұрғыда дәлелдеп-дәйектеп береді. Ал «Сөз талғау» бөлімінде сөздің дұрыстығы, тілдің тазалығы мен анықтығы, дәлдігі, көрнектілігі және тіл мен сөздің әуезділігі туралы ойларды саралап, қысқа да нұсқа нақты мысалдар арқылы мейлінше ашып түсіндіреді. Осындағы ғалым айтқан ғылыми тұжырымдар мен оқшау ойлар әлі де өз маңызын жоймай келеді. Мәселен, тіл тазалығына қатысты – ана тілімізді басқа тілдермен шұбарламау, өзге тілден енген сөздерге абай болып, мән-мағынасына қарай орайластырып қолдану бүгінде күн тәртібінен түспей келе жатқан ең өзекті мәселенің бірі.

Қазіргі заман жазушыларының тілі тіптен көркемдіктен арылып, бірте-бірте телеграфтық стилге көшіп барады. Тіпті тілге аса мән берудің қажеті жоқ, шығарманың идеясына, ойына, астарына, мазмұнына баса көңіл бөлінсе жеткілікті деген де түсінік-пайымдар қалыптасып келеді. Біздіңше, бұл мүлде дұрыс емес, көркем әдебиеттің ең басты құралы – тіл. Тілді жетік білмейтін қаламгер ешуақытта сапалы туынды жаза алмайды, тілі жұтаң шығарма ешуақытта көркем болмайды. Өйткені, шығарманың көркемдік құнын арттырып тұратын оның тілі. Тілі көркем болмаса, шығарманың өзі де көркем бола алмайды. Осыны ұлы ойшыл ғалым Ахмет Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде ғылыми тұжырымдар мен көркем шығармаларды қатар тізбелей отырып, келістіре кескіндеп кеткен.

Қорыта келе айтағымыз, шығарма тіліне сол кездің өзінде ғұлама ғалым Ахмет Байтұрсынов қойып кеткен талап пен жауапкершілікті бүгінгі қаламгерлер ескерсе екен деген тілегіміз бар. Сонда көркем тілге байланысты бүгінгі қасаң түсініктерден арылып, тілдің көркемдігі мен тазалығына, дәлдігі мен әуезділігіне, анықтығы мен көрнекілігіне баса көңіл бөлген болар едік.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. Алматы: «Ана тілі», 1992 жыл.
2. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. Ташкент. 1926 жыл. 17 бет
3. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 жыл, 509 бет.
4. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. – IV т. – Алматы: «Алаш», 200 бет.